

ПРОФІЛАКТИКА ТА РОЗВ'ЯЗАННЯ КОНФЛІКТІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ ГУМОРУ

УДК 371.78:613.6

О. Д. Сафін

Проблема профілактики конфліктів у педагогічній діяльності залишається актуальною незалежно від кількості запропонованих підходів щодо її вирішення. Особливий інтерес у цьому зв'язку становлять нестандартні шляхи, з огляду на сталу педагогічну практику, одним з яких є використання гумору як засобу попередження та розв'язання відповідних конфліктів.

Гумор (англ. *humour* – вдача, настрій; від лат. *humour* – рідина: згідно з античними уявленнями про співвідношення чотирьох тілесних рідин, що визначають чотири темпераменти, або характеру) – “особливий вид комічного; відношення свідомості до об'єкта, окремих явищ і світу в цілому, що поєднує зовні комічне трактування із внутрішньою серйозністю” [1]. О. Н. Лук у роботі “Гумор, дотепність, творчість” відзначає, що основу почуття комічного складають такі властивості психіки, як дотепність та почуття гумору. Співвідношення почуття гумору і дотепності О. Н. Лук бачить так: “гостроту створюють (робота дотепності), а комічне знаходять (функції почуття гумору)” [2, с. 46]. У цьому він розвиває позицію З. Фрейда: “гостроту створюють, комічне знаходять” [3, с. 24]. О. Н. Лук виокремлює такі передумови почуття гумору: здатність до відчуження, уміння бачити себе ніби стороннім поглядом; здатність бачити речі під несподіваним кутом зору; “розкутість” мислення, легкість асоціювання без остраху небажаних наслідків.

Із цього випливає важливий висновок, що при формуванні готовності педагога до попередження та розв'язання конфліктів в його професійній діяльності ми можемо вдосконалювати дотепність не лише в тих випадках, коли вона вже присутня у фахівця, але й в інших випадках, оскільки для цього є психологічні передумови практично в кожного індивіда. На думку Ю. Г. Тамберга, почуття гумору – це здатність розуміти гумор, сприймати

смішне. Це комплексне почуття: і моральне, й естетичне, й інтелектуальне, й емоційне. Воно розвивається, як і будь-яка інша сторона життя людини. Отже, почуття гумору можна ефективно розвивати, починаючи з раннього дитинства [4].

Не лише в наукових дослідженнях, але й у звичайному буденному житті багато з людей відзначають вплив позитивних переживань на підвищення психічної активності, що забезпечує його “налаштованість” на вирішення тієї чи іншої проблеми. Сміх “зближає, допомагає спілкуванню”, – відзначає В. В. Іваницький [5], тому доречно використання гумору є важливим як для міжособистісного спілкування в цілому, так і педагогічного, зокрема.

Американські психологи Р. Берон та Д. Ричардсон виокремлюють ще одну здатність гумору – запобігати агресії. На їхню думку, гумор є одним із засобів запобігання агресії, під якою розуміється будь-яка форма поведінки, націлена на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті. Це визначення передбачає, що агресію слід розглядати як модель поведінки, а не як емоцію, мотив або установку. Дослідники вважають, що механізм використання гумору може бути такий: “Нас дратує або виводить із себе якась людина, потім зовсім зненацька він робить або говорить щось, що нас смішить. Коли це відбувається, наше роздратування, принаймні частково, зникає” [6, с. 319].

Отже, як бачимо, гумор потенційно постає як важливе джерело й одночасно засіб профілактики та подолання конфліктів, які виникають у повсякденній педагогічній діяльності.

Мета статті – здійснити теоретичний розгляд феномену гумору як засобу попередження і розв’язання конфліктів у педагогічній діяльності; запропонувати особливості й умови використання гумору у зазначеному напрямку.

О. В. Дмитрієв [7] поділяє гумор на: гумор у професійній діяльності; етнічний гумор; гумор закритих груп; статево-віковий гумор; гумор у масовій комунікації. Ю. Г. Тамберг [4] пропонує класифікувати жарт і гумор за такими критеріями:

- виконання (письмові: поетичні та в прозі; усні; графічні: шаржі і карикатури; пісенні: частівки; театралізовані: комедії та КВК; музичні);
- об'єкт (над собою, над іншими, над життям);
- викликувані почуття (гіркий, образливий, чорний, вульгарний тощо);
- національна приналежність (єврейський, вірменський тощо);
- дитячий гумор (у побуті, школі);
- солдатський гумор (солдатський і командирів).

Охарактеризуємо їхні відмінні риси в частині, що стосується педагогічної діяльності та військової тематики. При цьому зауважимо, що будь-який професійний гумор виконує одні і ті самі завдання: свідчить про приналежність до певної групи, поєднуючи членів цієї групи та відокремлюючи їх від “непосвячених”.

Гумор у педагогічній, зокрема – викладацькій, діяльності може бути використано для пробудження інтересу до предмету, підвищення цікавості викладу матеріалу. Наведемо деякі приклади з досвіду роботи відомих педагогів. Так, у роботі А. С. Макаренка знаходимо таке висловлення: “Дуже багато чого залежить від того, як учитель уміє поживити свій урок” [8, с. 183]. Можна і потрібно говорити про взаємозв'язок цікавості викладу й емоційності мовлення вчителя. А. С. Макаренко розповідає про педагога, який був “дивним майстром на всякі вигадки”, і далі автор говорить таке: “Я тремтів, як би його в мене не зманили. Він був дивно веселою людиною. Він мене заражав і вихованців заражав своїми буйними веселощами” [8, с. 183].

Цікавим є досвід педагогічної діяльності, в якій використовується “пізнавальний гумор”. Він реалізується за допомогою відповідних ілюстрацій до підручників, в оповіданнях учителя, у діалогах, що розігруються з учнями; усе це “сприяє створенню творчої атмосфери” [9].

Не можна забувати про те, що впродовж навчального дня учні, студенти, курсанти втомлюються, у них розсіюється увага, вони частіше допускають помилки, змінюється їхня поведінка. Як пише О. П. Караковський: “Якщо учень перебуває в полоні втоми, немудро втратити над ним контроль, і в першу

чергу слід у таких умовах подбати про “зняття” цього стану, після чого тільки й можна знову розраховувати на ефективність педагогічних засобів” [10, с. 16]. Одним із способів “зняття” цього стану втоми, тимчасового перемикання уваги, підтримки дисципліни може стати вчасно та доречно застосований гумор. Результатом є сміхова розрядка, а сміх, “будучи фізіологічним вираженням задоволення, ... і сам по собі приємний, викликає ейфорію, почуття благополуччя й комфорту” [10, с. 64].

Удалий жарт педагога, доречне дотепне зауваження, гумористичне оповідання означає багато. Вони дають учням та студентам можливість скинути втому і тим самим сприяють подальшому успішному сприйняттю матеріалу, роблять приємність, рятують від роздратування, допомагають краще зосередитися на досліджуваному предметі. Якщо в середній школі сміхова розрядка під час уроку слугує, в основному, для зняття втоми, є профілактикою втоми, то в підлітковому й юнацькому та ще у більш старшому віці її призначення – не лише допомогти уникнути інформаційної втоми, але й дати вихід надлишкової енергії.

З наведеного вище робимо висновок про те, що гумор розглядається не лише як риса характеру, але й як ефективний дієвий засіб педагогічного впливу. Такий висновок знаходить своє підтвердження у висловлюванні М. І. Станкіна: “Гумор – це найсильніший засіб впливу” [11, с. 276].

Використання гумору для профілактики конфліктів та їх розв’язання у педагогічному процесі знайшло своє відображення в роботах багатьох дослідників. Так, А. С. Макаренко вважав, що для нормального розвитку колективу вихователю необхідно впливати на особистість, використовуючи натяк, посмішку і гумор: “вимога – необхідний елемент дисципліни в колективі, але не єдиний. Крім вимоги є залучення та спонука”. Далі автор відзначає: “...спонука може бути висловлена в більш примітивній формі, у формі доказу або переконання. У більш досконалому випадку спонука висловлюється натяком, посмішкою, гумором” [8, с. 153].

В. О. Сухомлинський радив ніколи не втрачати почуття гумору, зустрічаючись із кожною дитячою витівкою. У статті “Гумор у духовному житті колективу” він пише: “Вихователь перестає бути вихователем, якщо вважає учня – пустуна своїм супротивником і ніби вступає з ним в єдиноборство” [12, с. 355].

М. І. Станкін у книзі “Психологія спілкування” відзначає: “Зайва строгість, зла і навіть просто сердита особа викладача викликають опір школярів, призводять до виникнення значенневого бар’єру, коли молоді люди не слухають учителя, протестують проти кожної, навіть розумної, вимоги”. Далі він пише: “...щедрість педагога на розумний та добрий жарт, почуття гумору в роботі з дітьми і молоддю творять чудеса” [11, с. 258].

У книзі І. І. Риданової: “Основи педагогіки спілкування” знаходимо такі висловлення: “Який би вихід зі складної ситуації не вибрав учитель, головне – уникнути спокуси скористатися владними санкціями, зберегти відносини співробітництва, спільного подолання виниклих труднощів”. “Незлюбивий жарт учителя сприймається як своєрідне запрошення учнів подивитися на ситуацію, яка склалася, абстрактно, з боку. Уміння жартувати в емоціогенній обстановці є переконливим вираженням професійної спритності вчителя, його стресостійкості, дозволяючи миттєво трансформувати негативні емоції в позитивні” [13, с. 159].

О. Н. Лукашенок та Н. Є. Щуркова із пропонованих ними способів розв’язання педагогічних конфліктів (гумор, ніжність, компроміс, третейський суд, аналіз, ультиматум тощо) першим рекомендують використовувати “найлегший і самий загальновідомий” – гумор. Якщо гумор не допомагає, радять послідовне застосування інших способів до того моменту, поки конфлікт повністю не буде розв’язаний [14, с. 56–64].

Характеризуючи гумор як педагогічний засіб попередження та розв’язання конфліктів, необхідно визначити його функції. Аналіз теорії і практики педагогічного спілкування надає можливість виокремити основні

п'ять функцій гумору: самопрезентативну, інформаційну, мотиваційну, регулюючу, психотерапевтичну. Розглянемо їх.

Самопрезентативна функція. Особистість учителя оцінюється учнями з найперших хвилин його появи в класі або аудиторії. Поведінка педагога: його чарівність, вміння володіти своїми почуттями, реакція на каверзні питання учнів чи студентів, ерудиція, дотепність, уміле, доречне використання гумору визначає прийняття його учнями та завоювання надалі в них поваги й авторитету. Якщо він зміг із самого початку своєї роботи зробити сприятливе враження на аудиторію, “подати” себе, розкриваючи свої кращі професійні, особистісні якості, то це багато в чому визначає встановлення між учителем і учнями довірчих неконфліктних взаємин.

Інформаційна функція. Учитель, який застосовує гумор у своїй роботі, несе інформацію комічного характеру, виражену у витонченому гострослів'ї (каламбурі, гуморесці, анекдоті, карикатурі тощо). Ця інформація викликає реакцію з боку учнів, що виражається сміхом, посмішкою, підвищеною увагою. Учитель, у свою чергу, з реакції школяра одержує інформацію про його індивідуально-типологічні особливості, зокрема, про його можливості розуміння та сприйняття гумору.

Мотиваційна функція. Гумор, що використовується вчителем у педагогічній роботі, сприяє створенню сприятливої атмосфери, у якій пізнання учнями чогось нового відбувається легко та невимушено. Одержуючи на уроці позитивні емоції в процесі засвоєння навчального матеріалу, школярі активізують свою увагу, виявляють живу цікавість до спільної пізнавальної діяльності. Крім цього, гумор виступає як стимул самовиховання. Учитель, який не відчуває тонкощів гумористичного, стає об'єктом глузувань і навіть знущань із боку учнів. Це створює напружену атмосферу, що негативно позначається на взаєминах у системі “учитель – учень”. Усвідомивши це, вчителі та вихователі будуть прагнути розвивати в собі почуття гумору й ефективно його використовувати, не допускаючи конфліктних відносин.

Регулююча функція. Гумор виступає регулятором відносин між педагогом та учнями. Як на етапі формування відносин, так і надалі, він є засобом зміцнення колективу, завоювання вчителем авторитету та довіри. Будучи основою доброзичливих відносин, гумор передбачає наявність позитивних намірів і змін в особистостях вихованців, а також позитивного життєвого ідеалу в кожного з них.

Психотерапевтична функція. За допомогою гумору вчителем створюється комфортна, сприятлива в усіх відносинах атмосфера, атмосфера взаєморозуміння та співробітництва. В обстановці особистісної розкутості створюються сприятливі умови для розвитку творчості, тому учням, як і вчителю, легко та цікаво працювати разом. Сміх, як реакція на гумор, знімає робоче напруження, утому, тимчасово перемикає увагу учнів, даючи їм нетривалий, але ефективний відпочинок. Позитивні емоції підвищують працездатність, вселяють упевненість в успішному завершенні розпочатої справи, що дуже важливо для подальшої пізнавальної активності особистості, її становлення і розвитку.

Оскільки перераховані вище функції гумору в діяльності педагога тією чи іншою мірою пов'язані з педагогічним спілкуванням, то наявність у нього певних комунікативних умінь стає основою для успішного використання гумору в педагогічній діяльності. В. В. Дружинін [15] пропонує виокремлювати чотири групи вмінь:

1. Уміння, які пов'язані з технікою спілкування і контакту та становлять собою дії, засновані на знанні вербальних і невербальних засобів спілкування.

2. Уміння комплексного використання особливостей власної особистості. Наприклад, уміння емоційної ідентифікації вчителя зі шкільною аудиторією (за Л. С. Виготським); уміння співпереживати, співчувати учням; уміння “самопрезентації” (за О. О. Леонтьєвим).

3. Уміння, що характеризують більш складну сторону спілкування – сферу міжособистісних відносин, які обумовлені ступенем виразності суб'єкт-об'єктної природи спілкування.

4. Уміння, що характеризують спосіб організації, передачі та засвоєння навчальної інформації, її співвіднесення з проблемністю, наявність і повноту двостороннього зворотного зв'язку.

У зв'язку з тим, що застосування гумору педагогом тісно пов'язано з побудовою спілкування з учнями, уявляється можливим співвіднести функції гумору з даними комунікативними вміннями, змінивши зміст останніх через специфіку проблеми попередження та розв'язання конфліктів у школі.

При побудові моделі формування готовності педагога до попередження і розв'язання конфліктів у професійній діяльності засобами гумору необхідно розглянути прийоми конструювання та застосування жартівливих висловлень. Так, М. І. Станкін виокремлює 12 прийомів гумору: іронія, натяк, парадокс, подвійне тлумачення, повторення як прийом дотепності, псевдоконтраст, зворотне порівняння, змішання стилів, гротеск, дотепність безглуздості, порівняння за віддаленою або випадковою ознакою, доведення до абсурду [11].

Визначимо особливості прийомів гумору (за М. І. Станкіним):

Іронія – тонке, сховане глузування; стилістичний зворот, фраза, слово, у яких навмисно затверджується протилежне тому, що думають про особу або предмет.

Натяк. Суть цього прийому – факт, подібний за змістом з тим чи іншим учинком людини або з ситуацією, що використовується для того, щоб учні самостійно могли зробити потрібні висновки, розібратися в подіях, про яких йдеться, подивитись на себе ніби з боку. Остаточний висновок, роз'яснення ситуації при цьому не робиться. Часто натяк буває досить прозорим, але він необхідний, оскільки назва речей такими, як вони є, зумовить образу.

Парадокс. У цьому прийомі стандартна фраза, звичне формулювання незначно видозмінюється і замість очікуваної кінцівки учень одержує щось несподіване. Саме в несподіваному повороті думки полягає комізм ситуації.

Подвійне тлумачення. У роботі педагога найчастіше використовується найпростіший різновид подвійного тлумачення – каламбур. Це гра слів, гострота, що створюється за допомогою власних мовних засобів. Більші

комедійні можливості з'являються при використанні однакових за звучанням, але різних за змістом слів.

Повторення як прийом дотепності. Комічне досягається шляхом повторення одних і тих самих елементів мовлення або слів. Причому ефект прийому тим сильніше, чим повторення є несподіваним, неприродним, безглуздим.

Псевдоконтраст. У цьому прийомі заключна частина фрази або судження за формою начебто суперечить початку, але по суті вона підсилює його.

Зворотне порівняння. У цьому прийомі висловлюванню, яке зазвичай використовується в буквальному значенні, повертається його первісне значення.

Змішання стилів. Гумористичну ситуацію створює вживання в одному оповіданні, вірші, реченні слів, різних за стилем мовлення. Наприклад, просторічна та книжкова, військова і цивільна, ділова та повсякденна тощо.

Гротеск. Цей прийом засновано на перебільшенні або зменшенні чогонебудь, що “зачіпають”, наприклад, зовнішність, поведінку, риси характеру об'єкту осміяння, певну ситуацію тощо.

Дотепність безглуздості. Дотепність криється в ситуації, яка суперечить здоровому глузду і нашому повсякденному життєвому досвіду. Це можуть бути два взаємовиключні висловлення, подані в одному контексті так, начебто вони є сумісними, або оповідання про нерозумну, безглузду поведінку людини, що заважає нормально жити та працювати.

Порівняння за віддаленою або випадковою ознакою. Застосовуючи цей прийом, зіставляють непорівнянні, несхожі один на інший предмети або явища.

Доведення до абсурду. У цьому прийомі спочатку ніби то погоджуються з думкою співрозмовника, а потім коротким застереженням змінюють сенс вимовленої фрази.

Водночас з викладеним зауважимо, що попередження і розв'язання конфліктів у педагогічній діяльності залежить від того, наскільки вміло застосовано педагогом перераховані вище прийоми гумору. Адже при

недоречному та недотепному використанні вчителем жарту, без урахування специфіки класного колективу або студентської аудиторії воно може, навпаки, спровокувати виникнення конфлікту. Тому важливою передумовою успішного застосування гумору в педагогічній діяльності є чітке застосування таких вимог [11]:

по-перше, не можна піддавати осміянню особистість учня або студента. Можна посміятися лише над окремою рисою характеру або над конкретним учинком. Не слід застосовувати виверт безпринципних людей: щоб спростувати доводи учня, опорочити його. В оцінках людей необхідно вміти вивільнятися від особистих симпатій та антипатій;

по-друге, не можна глузувати з того, що людей не може виправити. Висміювати можна лише те, що гідно осміяння і що адресат жарту може змінити. Неприпустимою є навіть посмішка з приводу незвичайного прізвища, фізичної вади, зайвої повноти або незвичайних пропорцій тіла тощо. Неприпустимо викликати сміх з приводу юнацької симпатії, любові;

по-третє, недоцільно педагогу сердитись на жарт учня. Використовуючи гумор, треба і самому бути готовим до відповіді на свій жарт, не боятися першому посміятися над собою, заохочувати, підтримувати та спрямовувати гумор молодих людей, ніколи не припиняти адміністративними заходами їх прагнення жартувати;

по-четверте, щоб уникнути нав'язування своєї думки і не викликати в учнів протилежної реакції, не рекомендується глузувати з власного жарту. У процесі виховання активізувати емоції школярів, наприклад, дати відчутти нелогічність їх учинку можна змістом того, що говориш, але не власними емоціями;

по-п'яте, не слід сміятися над випадковістю, висміювати мимовільний промах школяра або студента, його незручність. Такий жарт може боляче ранили, спровокувати виникнення конфлікту;

по-шосте, категорично неприпустимим є грубий та вульгарний жарт як з боку педагога, так і з боку учнів та студентів. Такий жарт – наслідок низької

культури, недооцінка і неповага педагогом особистості учня та нічого загального не має з дотепністю. Вульгарні і грубі жарти призводять до сталого конфлікту в системі “педагог – учень”.

Отже, узагальнюючи результати теоретичного аналізу феномену гумору як засобу попередження і розв’язання конфліктів у педагогічній діяльності, робимо такий висновок. Гумор є складним багатофункціональним явищем, застосування якого може бути дієвим та ефективним засобом профілактики і розв’язання конфліктів, що виникають у професійній діяльності педагога, так і навпаки. Необхідними передумовами позитивного ефекту щодо упередження та розв’язання конфліктів за допомогою гумору є комунікативна компетентність педагогів і, зокрема, знання різних прийомів гумору та вміння їх доречно застосовувати.

Список використаної літератури

1. Большая Советская Энциклопедия : в 30 томах / гл. ред. А. М. Прохоров. – [3-е изд.]. – М. : Советская энциклопедия. – Т. 30. – 632 с.
2. Лук, А. Н. Юмор, остроумие, творчество / А. Н. Лук. – М. : Искусство, 1977. – 183 с.
3. Фрейд, З. Остроумие и его отношение к бессознательному / З. Фрейд ; пер. с нем. Р. Додельцева. – СПб. : Азбука-классика, 2005. – 288 с.
4. Тамберг, Ю. Г. Как развить чувство юмора / Ю. Г. Тамберг. – [2-е изд., испр.]. – М. : Флинта, 2006. – 272 с.
5. Иваницкий, В. В. Почему смеялась рыба? (О психологии смеха) / В. В. Иваницкий // Знание – сила. – 1993. – № 2. – С. 9–16.
6. Бэрон, Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 1998. – 336 с.
7. Дмитриев, А. В. Смех: социофилософский анализ / А. В. Дмитриев, А. А. Сычев. – М. : Альфа-М, 2005. – 592 с.
8. Макаренко, А. С. Проблемы школьного советского воспитания : в 7 т. / А. С. Макаренко. – М. : Академия пед. наук, 1958. – Т. 5. – С. 109–323.
9. Аникеева, Н. П. Воспитание игрой: книга для учителя / Н. П. Аникеева. – М. : Просвещение, 1987. – 144 с.

10. Караковский, А. П. О подростках. Содержание возрастного, полового и типологического в личности младшего и старшего подростка / А. П. Караковский. – М. : Педагогика, 1970. – 272 с.
11. Станкин, М. И. Психология общения: курс лекций / М. И. Станкин. –М. : Институт практической психологии, 1996. – 296 с.
12. Сухомлинский, В. А. Избранные педагогические сочинения : в 3 т. / В. А. Сухомлинский ; сост. О. С. Богданова, В. З. Смаль, А. И. Сухомлинская. – М. : Педагогика, 1981. – Т. 3. – 640 с.
13. Рыданова, И. И. Основы педагогики общения / И. И. Рыданова. – Мн. : Беларуская навука, 1998. – 319 с.
14. Лукашонок, О. Н. Конфликтологический этюд для учителя / О. Н. Лукашонок, Н. Е. Щуркова. – М. : Изд-во “Российское педагогическое агенство”, 1998. – 80 с.
15. Дружинин, В. В. Введение в теорию конфликта / В. В. Дружинин. – М. : Радио и связь, 1989. – 288 с.